

”גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

## ”גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

נדב רוזנטל

- א. פתיחה - ”גדול עונשו של שבת”
- ב. שיטת רש”י - הזמן המקדש
- ג. שיטת תוספות - סביבה תלושה ומחוברת
- ד. קדושה ’תלושה’ וקדושה ’מחוברת’
- ה. מלאכת חורש בשבת ובשביעית
- ו. מקרה מבחן - דין עציץ שאינו נקוב
- ז. סיכום

### א. פתיחה- ”גדול עונשו של שבת”

אחת המשניות המרכזיות במסכת שבת היא זו הפותחת את הפרק השביעי במסכת, ודנה לראשונה במושג השגגה, אופניו השונים והחיוב עליהם. המשנה מייחסת להגדרות אלו, בסיכומם וחתמתם יחד, את התואר ’כלל גדול’. משמעות קביעה זו אינה ברורה די צורכה, ואכן הסוגיה הראשונה בגמרא (סח, א) נפתחת בדיון סמנטי סביבה:

מאי טעמא תנא כלל גדול? אילימא משום דקבעי למיתני עוד כלל אחר תנא כלל גדול, וגבי שביעית נמי משום דקבעי למיתני עוד כלל אחר תנא כלל גדול, והא גבי מעשר דקתני כלל אחר ולא תני כלל גדול? אמר רבי יוסי בר אבין שבת ושביעית דאית בהו אבות ותולדות תנא גדול, מעשר דלית בה אבות ותולדות לא תנא כלל גדול. ולבר קפרא דתני כלל גדול במעשר, מאי אבות ומאי תולדות איכא? אלא לאו היינו טעמא גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית- דאילו שבת איתא בין בתלוש בין במחובר, ואילו שביעית בתלוש ליתא במחובר איתא. וגדול עונשה של שביעית יותר מן המעשר- דאילו שביעית איתא בין במאכל אדם בין במאכל בהמה, ואילו מעשר במאכל אדם איתא במאכל בהמה ליתא.

שערים לגמרא

ולבר קפרא דתני כלל גדול במעשר גדול עונשו של מעשר יותר משל  
פיאה- דאילו מעשר איתא בתאנה וירק, ואילו פיאה ליתא בתאנה וירק...  
ואילו גבי מעשר תנן כלל אמרו במעשר כל שהוא אוכל ונשמר וגידולו  
מן הארץ חייב במעשר, ואילו לקיטתו כאחת ומכניסו לקיום לא תנן.

הדיון, שאינו לגמרי הלכתי אך גם אינו אגדתי, מעורר תמיהות רבות. הגמרא  
מציגה שני כיווני מחשבה בנוגע למינוח, כשהראשון נדחה, והשני "מתקבל"  
וחותם את הסוגיה בלא שמקשים עליו. הכיוון הראשון הוא ההצעה שהסיבה  
לשנות 'כלל גדול' היא היחסיות אל מול כלל נוסף הנשנה באותו הנושא, הוא  
ה-'כלל האחר'. הכלל האחר בשבת מופיע בהמשך הפרק, ואי אפשר לראות  
בו המשך ישיר לכלל הראשון, הגדול. הכלל הגדול עוסק בענייני חילוקי  
חטאות, והכלל השני עוסק בשיעור החיוב במלאכת הוצאה. בעקבות כך יש  
להניח שההצעה הזאת היא סמנטית בלבד, והמשנה מתנסחת בצורה סידורית,  
ולא בצורה עקרונית המאפשרת הבנה מהותית טובה יותר של האמור בה. עם  
זאת, הכלל הגדול כולל בתוכו את כל מלאכות שבת (ואת כל סוגי השוגגים),  
והכלל האחר כולל רק שלושה מקרים במלאכת הוצאה, כך שבהחלט יש סיבה  
לקרוא לכלל הראשון גדול לעומת השני. הדיון אינו מוסב נקודתית על  
המשנה במסכת שבת, אלא על המושג בכללותו, ומיד לאחר ההצעה הראשונה  
הגמרא עוברת להשוות למקורות נוספים בש"ס עם המונח 'כלל גדול', או  
יותר מדויק למקור היחיד הנוסף העונה על הקריטריונים שהוצבו כעת –  
מסכת שביעית<sup>1</sup>. הגמרא מקבלת את ההיגיון המוצע גם בנוגע למסכת  
שביעית, אף על פי שהיחס בין הכללים שם מסובך יותר בצורה סידורית.  
הגמרא אמנם מוצאת קושי עם הסבר זה, והוא מגיע ממסכת מעשרות (א, א),  
שם שונים 'כלל אחר' בלי לשנות לפניו "כלל גדול"<sup>2</sup>. על כן ר' יוסי בר אבין  
מציע חלוקה בין תחומים הלכתיים שיש בהם אבות ותולדות, שם שייך לסדר  
את הכללים לפי "גדול" ו"אחר", ובין נושאים שאין בהם אבות ותולדות, ולכן  
אין סידור סמנטי של הכללים. הגמרא מקשה עליו מהדרך שבה בר קפרא  
שונה את המשנה ממעשרות, עם "כלל גדול", ואם מעשרות הוא תחום ללא

<sup>1</sup> 'כלל גדול' מופיע פעמיים בשביעית- במשנה הראשונה של פרק שביעי, ובמשנה השנייה של פרק  
שמיני. אין התייחסות לכך בגמרא, ויש מן הראשונים שמנסים לתרץ את ההתעלמות הזו- לחלקם עוד  
נגיע בהמשך המאמר.

<sup>2</sup> הגמרא לא מתייחסת למסכת זבים ה, ב, שם גם כן נשנה 'כלל אחר' ללא 'כלל גדול'.

“גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

אבות ותולדות, מדוע שישנה כך? הקושיה מהתוספתא של בר קפרא דוחה לגמרי את ההצעה שמדובר ביחסים בין שני כללים בתוך אותה מסכת.

בשלב זה הגמרא מציעה טעם חדש. המילה “גדול” לא מבטאת יחס היררכי בתוך אותו נושא הלכתי, אלא כלפי נושא אחר, והיא מציגה רשימה בסדר יורד של אותם נושאים: שבת, שביעית, מעשרות, ולבר קפרא – פאה, ומציינת את ההבדלים שגורמים לסידור זה. יש לבחון האם הסוגיה עדיין מתייחסת לכללים עצמם, או רק משתמשת בהם כמייצגים של הנושא ההלכתי בכללותו, ולמעשה מתעלמת מן התוכן של הכללים עצמם.<sup>3</sup>

את היחס ההיררכי בין הנושאים השונים הגמרא מגדירה כגדול עונשו של זה – אם שבת נמצאת מעל שביעית זה בגלל שגדול עונשו של שבת משביעית”. אמנם זהו ניסוח עמום במקצת, אך ניתן לנחש שההסברים יגיעו מתחום הענישה – למשל, שהעובר על שבת במזיד מתחייב בסקילה, ואילו העובר במזיד על שביעית לוקה. במקום זאת הגמרא מציגה הבדלים שאינם קשורים לחומרת המעשה או לחומרת התגובה אליו, אלא למרחב האיסור. החיוב בשביעית מוסב על מאכל אדם ומאכל בהמה כאחד, ואילו במעשר החיוב מוסב על מאכל אדם בלבד. בפאה לא מתחייבים על שני סוגי צמחים שמתחייבים עליהם במעשר – תאנה וירק. אם כן, ניתן להחליף את המשפט “גדול עונשו של זה” ב- “גדולה האפשרות להיענש בזה”. בין שביעית למעשר, ובין מעשר לפאה, ישנם הבדלים ברורים של צמצום מרחב האיסור,<sup>4</sup> אבל בין שבת לשביעית שוב ישנו ניסוח עמום ולא פרקטי – “שבת איתא בין בתלוש ובין במחובר, ואילו שביעית בתלוש ליתא במחובר איתא”. ההבדל בין השבת לשביעית הוא החיוב ב’תלוש’. המושגים ‘תלוש’ ו’מחובר’ הם מושגים כלליים מאוד, כמעט מופשטים, המופיעים פעמים רבות בדברי התנאים והאמוראים ואין ביניהם הגדרה משותפת חד משמעית. המושגים יכולים להיות בעלי משמעות שונה בהופעות שונות שלהם ברחבי הש”ס.<sup>5</sup>

<sup>3</sup> במהלך ההצעה הראשונה אפשר לזהות התעלמות מתוכן הכללים, כפי שמבחין התוספתא (ד”ה ז’הא דגבי מעשר): “תימה למה ישנה בראשון כלל גדול כיון דאינו גדול מן השני וצ”ע.”

<sup>4</sup> הבדלים אלו עולים באופן ישיר מהמשניות, ואף מופיעים שם בפירוש באותם מילים – “מאכל אדם” ו”מאכל בהמה”.

<sup>5</sup> משל, המשנה במסכת תרומות שאומרת שלא תורמים “מן התלוש על המחובר”, וברור שמדובר בגידולי קרקע, ולעומת זאת התוספתא בגיטין (ב, ד): “מה ספר שהוא תלוש מן הקרקע”.

שערים לגמרא

הסוגיה מסתיימת עם שלוש אמירות למדניות – הלכתיות, כאשר למעשה האמירה היחידה שצריכה להבחין היא זו על שבת ושביעית. האמירות על שביעית ומעשר, ומעשר ופאה, עולות מן המשניות עצמן, הן מתייחסות לתוכן של הכללים והמסקנות הן נגזרות ברורות מאוד של האמור בהם. לעומת זאת האמירה על שבת ושביעית, לא זו בלבד שהיא עמומה בפני עצמה, היא מעלה גם ספק האם היא מכוונת ספציפית גם לתוכן של המשניות המדוברות או רק לתחום הכללי של שבת ושביעית. העובדה שהכלל הגדול בשבת מתייחס לעונשם של העוברים על איסורי שבת ולא לאיסורים עצמם, בעוד שהכלל שמנסחת הגמרא מדבר על עיקרון בתוך האיסורים, מראה שלכאורה אין כאן התייחסות לתוכן זה, ואכן אנו מדברים על שני המושגים הכלליים "שבת" ו"שביעית"<sup>6</sup>.

במאמר זה אבקש לברר ולבחון את האמירה הזאת דרך דברי הראשונים והתבוננות בהלכה. בתוך דברי הראשונים בולטת מחלוקת רש"י ותוספות – שתי שיטות בהבנת המושגים 'תלוש' ו'מחובר'. מתוך מחלוקת זו נצא לעיון בהלכות שבת והלכות שביעית, ונחדד נקודה עקרונית בנוגע להבדל בין שני עולמות אלו, יום השביתה ושנת השמיטה.

## ב. שיטת רש"י – הזמן המקדש

רש"י (שם, ד"ה 'שבת איתא) מבין את המושגים תלוש ומחובר בסוגייתנו כך:

לאיסור דידיה, בין בדבר תלוש מבעוד יום, כגון טוחן ולש, בין בדבר שמחובר משקדש היום: ואילו שביעית. בדבר שהיה מחובר משקדשה שביעית איתא, אבל בדבר שהיה תלוש לפני שביעית ליתא.

למעשה רש"י מוסיף קריטריון נוסף – זמן התלישה. מבחינתו הכלל מתייחס לתקופה שלפני 'הזמן המקדש', אז האיסורים הספציפיים לאותו זמן נכנסים לתוקף. בשביעית ניתן למנוע מדבר להתקדש בקדושת שביעית על ידי תלישתו מהקרקע לפני ראש השנה, ואילו בשבת, האוסרת גם בתלוש, האיסור

<sup>6</sup> שוב יש לתמוה על הניסוח של הגמרא האומר "עונשו של", ומתעלם לכאורה מהכלל היחיד ברשימה המדבר על ענישה.

“גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

יחול בכל מקרה. המוקד אצל רש"י הוא השאלה על מה חלה הקדושה של אותו הזמן, ובכללה גם האיסורים האמורים. ההתמקדות הזו מתבטאת במילה החוזרת גם בנוגע לשבת וגם בנוגע לשביעית – “משקדש”, שעת הקידוש היא גם שעת המבחן, היא מחוללת בעולם שינויים. המגבלה של השביעית ברורה – היא לא יכולה להחיל את הקדושה שלה על משהו שאינו מחובר לקרקע, בניגוד לשבת. זה מקנה לאדם ‘יתרון’ על איסורי שביעית בכך שהוא יכול למנוע את החלת הקדושה על כל מה שהוא יתלוש לפני כן. המשמעות הנוספת לכך היא שכל מה שמחובר לקרקע בכניסת השנה נאסר באיסורי שביעית, איסורים שיחולו עליו גם אם ייתלש מן הקרקע בהמשך השנה. בצורה זו מסביר התוספות (שם, ד”ה ‘גדול עונשו’) את דברי רש”י:

לפירוש הקונטרס דמפרש בתלוש שנתלש קודם שבת וקודם שביעית, משמע שרוצה לפרש שביעית במחובר איתא היינו במחובר ערב שביעית ונתלש בשביעית ומיירי באיסור פירות שביעית לאכילה.

### ג. שיטת תוספות - סביבה תלושה ומחוברת

התוספות (שם) ממשיך ומקשה:

וקשה לר”י דלפי’ לא הוה ליה למימר אלא גדול עונשו של שבת ושביעית משל מעשר... אלא נראה לר”י דבמידי דאכילה דלא שייכא לענין שבת לא שייך למימר... אלא קאמר גדול שבת משביעית דאיסור מלאכות איתנהו בין בתלוש בין במחובר ואילו איסור מלאכות דשביעית במחובר איתא בתלוש ליתא וכן משמע בירושלמי.

תוספות רואים את ‘תלוש’ ו‘מחובר’ לא כשני מצבים אפשריים של פריט כלשהו (המחובר לקרקע), אלא כשני עולמות נפרדים לגמרי. האחד של גידולי קרקע, עולם שסביבתו היא האדמה ומלאכותיו הן חקלאיות, והשני הוא העולם ה‘תלוש’, כל עצם שאינו נמצא תחת ההגדרה של ‘מחובר’, ומלאכותיו רבות, שונות ומגוונות. אין לעולם התלוש סביבה טבעית כמו שלגידולי הקרקע יש, ונאסרים בו הרבה יותר מלאכות כתוצאה מכך. הפירוש של תוספות נראה הפשוט יותר, שכן הוא מתייחס למלאכות הרבות הנאסרות

שערים לגמרא

בשבת ולא שייכות כלל בשביעית (מלאכות ב'תלוש'), ובעיקר בגלל שהסבר כזה מובא במקבילה בירושלמי (פ"ז, ה"א): "שהשבת חלה על הכל והשביעית אינה חלה אלא על עבודת הארץ בלבד". כך פירשו גם רבינו חננאל ותוספות רי"ד על אתר.

לכאורה פירוש תוספות לא רק מציע אפשרות חדשה, אלא דוחה את זו של רש"י, כפי שנכתב כבר למעלה. כל הדחייה של תוספות מבוססת על ההנחה שלשיטת רש"י איסורי שביעית "מיירי באיסור פירות שביעית לאכילה". בדרך שבה תוספות רואה את זה, אם ההתמקדות היא אכן על גידולי הקרקע, ולא על הקרקע עצמה או על שאר העצמים, אז בשביעית האיסור על הפרי נובע מהפרי עצמו. כך, הוא בכלל לא קשור לאיסור מלאכה, אלא לקדושת שביעית שחלה על הפרי - מה שנכנס תחת הכותרת של 'איסורי אכילה', דברים שאסורים משום היותם מאכלים שחלה עליהם קדושה. המודל הזה של איסורים ממשיך גם הלאה, בהשוואה בין שביעית למעשר. כשמדברים על איסור אכילה, אי אפשר להגיד שגדול עונשה של שבת משביעית, שכן באיסורי אכילה אין לשבת שום איסור מיוחד שאין בשביעית, ואולי אפילו להפך, בהקשר זה גדול עונשה של שביעית משבת!

הרב יעקב שמשון שבת<sup>7</sup>, בעל ספר "שבת של מי", מסביר (עמ' רד; ד"ה 'תוספות ד"ה גדול') שהקושי של התוספות הוא ההפרש בין עולם איסורי המלאכה לבין עולם איסורי האכילה, ובעצם אין נקודת השקה בין שני מושגים אלו, כך שההשוואה ביניהם לא אפשרית. בכל זאת לא ברור כיצד בדיוק מבין תוספות את דברי רש"י, האם הוא מפרש את התלוש, בין בשבת ובין בשביעית, בתוך העולם של איסורי אכילה? קשה לומר שרש"י מפרש את 'תלוש' בשבת באיסורי אכילה, ונראה לומר שכוונתו לאיסורי מלאכה, שכן הוא אומר במפורש "כגון טוחן ולש". דבר הנתלש מבעוד יום ונכנסה שבת, נאסרה עליו עשיית מלאכה, וברור לנו שהאיסור הוא מצד המלאכה, שכן בין לטחון או ללוש את הפרי לבין אכילתו אין שום קשר ישיר. אם ברור לנו שלעניין שבת רש"י מדבר באיסורי מלאכה, מדוע לנו לסבור שבשביעית הוא מדבר באיסור אכילה?

<sup>7</sup> ר' יעקב שמשון שבת סינגאליא (seniaglia) מחבר "אביר יעקב", "מתת אלהים" ו"נזיר שמשון", מרבני אנקונה (אחת הקהילות היהודית הדומיננטיות באיטליה בימי הביניים), בן המאה ה-18.

”גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית“

האפשרות הראשונה היא שסברה זו הכרחית מאחר ואין על פירות שביעית שום איסורי מלאכה, אלא שבמשנה הראשונה בפרק שמיני מופיע אחד משני הכללים הגדולים במסכת שביעית:

כלל גדול אמרו בשביעית כל המיוחד למאכל אדם אין עושין ממנו מלוגמא [רפואה].

הכוונה בכלל זה היא לאיסור היוצא ממצוות העשה של ”והיתה שבת הארץ לכם לאוכלה“ (ויקרא כה, ו). לפי איסור זה אסור לעשות עם כל ירק או פרי שמיועד לאכילה משהו שאינו מייעד אותו לאכילה, אפילו אם מדובר בשימוש לתועלת ולא רק בהשחתה. הרי שיש לנו כאן איסור עשיית מלאכה על פירות שביעית. ייתכן ורש”י התייחס במשך כל הסוגיה לכלל זה, המופיע בפרק שמיני, ככלל הגדול של שביעית.<sup>8</sup>

ייתכן גם ועמדה לנגד עיניו של רש”י המשנה בשביעית ו, ב העוסקת בדיני שמיטה בשטחה של סוריא, ארץ שלא נחשבת חלק מהארץ, אך צמודה אליה. המשנה מתירה חלקית את איסורי שביעית בשטח זה – ”עושין בתלוש בסוריא אבל לא במחובר“. זוהי ההופעה היחידה של צמד המושגים תלוש ומחובר במסכת שביעית, ובהבנה פשוטה ברור שהכוונה בתלוש היא לעניין גידולי קרקע. הריבמ”ץ<sup>9</sup> בפירושו למשנה מפרש ”בתלוש“ כעשיית מלאכה משחיתה בפירות הגדלים שם באותה שנה: ”פי’ בשביעית פירות... אין טוחנין פירות שביעית בארץ אצל הגויים, אבל בסוריא מותר“. יש קרבה רבה בין דברי הריבמ”ץ לדבריו של רש”י, שגם כן מזכיר את מלאכת טוחן בפירות בנוגע לתלוש בשבת, אך ייתכן ואפשרות זו בכל זאת לא פותרת את הקושי של תוספות. איסור המלאכה החל על פירות שביעית בכל זאת חל מצד הפרות עצמן- העובדה שהן קודשו בקדושת שביעית, בעוד איסור המלאכה בשבת חל על העשייה ללא קשר לפרי. בהנחה שזוהי באמת ההבחנה בין איסורי

<sup>8</sup> בניגוד לתוספות, המפנה באופן ישיר לפרק שביעי של שביעית, אצל רש”י לא רואים הפניה ישירה בשלב זה של הסוגיה. בתחילת הסוגיה, ד”ה ’גבי שביעית’ רש”י מפנה אל המקור המדובר אך זה משובש בגרסאות, הפירוש המקורי מתייחס לפרק חמישי, ’בנות שוח’ שלא מוזכר בו כלל גדול. מסורת הש”ס מתקן לפרק שביעי אך סביר להניח שתיקון זה נובע מסברה המבוססת על דברי תוספות. כך או כך, גם אם רש”י אכן התייחס באופן ישיר לפרק שביעי, זה לא מונע ממנו להתייחס לכלל של פרק שמיני בעניין זה.

<sup>9</sup> ר’ יצחק בן מלכיצדק מסימפונט- בן המאה ה-12 מאיטליה, היה בקשר עם בעלי תוספות שונים, ובעיקר עם ר”ת.

שערים לגמרא

מלאכה לאיסורי אכילה<sup>10</sup>, עדיין "מיירי באיסורי אכילה" לעניין שביעית. הדרך הטובה ביותר להבנת המחלוקת היא מתוך עצם הקושיה של תוספות-העובדה שאין רצף סידורי בין התחומים ביניהם נערכת ההשוואה. ההסבר של תוספות לא רק מכניס את שבת ושביעית תחת אותה הקטגוריה של איסורי מלאכה. הוא גם מכניס את כלל ההשוואות (עם מעשר ופאה) לאותו רצף המתחיל עם השוואה בין שבת לשביעית, מהלך של צמצום אובייקטיבי בעצמים עליהם חלים האיסורים הנ"ל, בעוד רש"י מראה הבדלים עקרוניים בעצם החלת הקדושה על העצמים. הקושיה של תוספות לא מצביעה על כשל לוגי בדבריו של רש"י, אלא על נקודת הסתכלות שונה על הסוגיה.

בשני הפירושים הקושי החוזר ועולה הוא חוסר ההתאמה בין ההשוואות השונות ובין המושגים ההלכתיים. לאור העובדה שגם תוספות בעצמו לא מצליח ליצור מהלך הרמוני לגמרי במעבר בין הכללים השונים, שכן בין שבת לשביעית מדובר באיסור מלאכות, ובין שביעית למעשר מדובר באיסור אכילה, יש להניח שאין קשר חזק ומחייב בין ההשוואות השונות, וכל אמירה עומדת בפני עצמה.

#### ד. קדושה 'תלושה' וקדושה 'מחוברת'

ניתן להציע פירוש לכלל הנאמר בסוגיה בבבלי בנוגע לשבת ושביעית היוצא מתוך דבריו של רש"י, ומאפשר התבוננות חופשית יותר על המושגים 'תלוש' ו'מחובר'. כאשר ברור לנו שגידולי קרקע יכולים להיחשב גם 'תלושים' וגם 'מחברים' ומה שקובע זה הזמן בו נעקרו מהאדמה, עלינו להבין שמקור ההגדרה של תלוש או מחובר לא מגיע מהעצם עצמו. עלינו לדבר במושגים של קדושה 'תלושה' וקדושה 'מחוברת'.

קדושת שביעית היא קדושה מחוברת. הכוונה בכך היא לא רק שהיא חלה על המחובר לקרקע, אלא שהחלתה תלויה בסביבתה. יש לנו תפיסה מוגדרת וברורה של העולם החקלאי, של הדרך הטבעית להצמיח מן הקרקע גידולים

<sup>10</sup> בניגוד לאפשרות הפשטנית יותר לפיה איסור מלאכה נוגע לעשייה יצירתית, ואיסור אכילה נוגע לאכילה.

”גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

בסדר גודל מסחרי, שדות, כרמים ומטעים שעליהם מתבססים החברה, הכלכלה והמסחר. קדושה זו חלה בתוך העולם המוגדר הזה, וכאשר משהו בתפאורתה זר לה, היא לא מצליחה לחול. בצל המונח בתוך קערה בערב ראש השנה הוא רחוק מדי מהבצל הנמצא בשדה בשביל שתחול עליו אותה קדושה.

קדושת שבת היא קדושה תלושה, ואפשר לתלות את האבחנה הזאת בפסוק (שמות כ, י): ”לא תעשה כל מלאכה”. התנועה הראשונה בדיני שבת היא הפסילה של עולם המלאכה בכללותו - כל גוף אסור בפני עצמו. הסיבה שבשבת אסור גם התלוש וגם המחובר היא שאף המחובר נחשב כעצם בפני עצמו, כ'תלוש'. חכמים הציעו שיטה לארגן ולסדר את האיסורים<sup>11</sup>. הדרך הטובה ביותר לאפיין מלאכה היא על ידי ההקשר שלה, ואי לכך גם למלאכות שבת, לפחות לשיטת רוב החכמים, קיים הקשר כלשהו – בראש ובראשונה מלאכות המשכן. הפנייה למלאכות המשכן היא בעלת מטרה סידורית<sup>12</sup>, ואיננה קובעת את עצם האיסור בניגוד לקישור הטבעי בין העולם החקלאי ודיני שביעית. אם כך הדבר, עלינו למצוא מקומות בהם ההתרחקות מסביבת האיסור המקומית מבטלת את איסורי שביעית, ולא משפיעה על איסורי שבת. יש לציין שהשוואה זו יוצרת הפרדה תקדימית בתוך מלאכות שבת, שכבר במשנת ל"ט אבות מלאכה מאורגנות על פי תחומים: מלאכות הפת, הבגד והכתב האמירה של הגמרא בסוגיה נוגעת למלאכות שבת הלקוחות מן העולם החקלאי, ואין לייחס את כל הנאמר כאן למלאכות מתחומים אחרים<sup>13</sup>. יש להשוות בין המלאכות הנוגעות ישירות לגידולי קרקע ואסורות בשבת ובשביעית. ללומדי מסכת שבת מוכרות שלושה אבות מלאכה כאלו – זורע, חורש וקוצר. מלאכות זורע וקוצר משמשות כאבות מלאכה גם בשביעית, יחד עם זומר ובוצר המקבילות למלאכות הראשונות מבחינה מעשית, אך נחשבות כאבות משום שהן מוזכרות בפסוקים (ויקרא כה, ד-ה). העובר על אב מלאכה בשביעית לוקה מן התורה, בעוד מי שעובר על תולדה רק נקנס. שמלאכת

<sup>11</sup> ירושלמי שבת פ"ז, ה"ב.

<sup>12</sup> זאת בהתבסס על דברי הירושלמי פ"ז, ה"ב לפיהם חכמים ישבו ויצרו איסורים לרוב מהתבוננות בעולם- וקישור אותם ל'עוגנים' (- אבות המלאכה) הנלמדים מהמשכן. אמנם, ניתן למצוא שיטות נוספות בקשר בין המשכן והשבת עיין מאמרם של גבריאיל אילוז ואביעד פיליפ 'השבת והמשכן כמגדירי מלאכות השבת' בקובץ זה, עמ' 59-74.

<sup>13</sup> למעשה כל האמירות של 'גדול עונשו של זה' בסוגיה נוגעות לתחומים חקלאיים.

שערים לגמרא

חורש מעוררת קושי שכן אינה נחשבת כאב מלאכה, למרות שהיא חלק הכרחי מתהליך ההצמחה מהקרקע.

### ה. מלאכת חורש בשבת ובשביעית

הדיון לגבי המעמד של מלאכת חורש מתחיל כבר בספרות התנאית, בהקשר של הפסוק "בחריש ובקציר תשבות" (שמות לד, כא). הפסוק מעורר מחלוקת קוטבית סביב השאלה האם הוא עוסק בשביתת שבת או שביעית<sup>14</sup>. ר' עקיבא טוען כי ה"חריש" בפסוק זה מוסב על החרישה לפני שנת שביעית<sup>15</sup>, ומכאן לומדים קל וחומר שהחרישה בשביעית אסורה. בתחילת מסכת מועד קטן (ג, א) מובאת מחלוקת האם החורש בשביעית לוקה או לא. הסיבות לשתי הסברות הם למדניות - טכניות. מפני הספק שבמחלוקת נפסק להלכה שאין לוקים על חרישה בשביעית, אבל ראשונים רבים, ביניהם רש"י ותוספות, רואים את חרישה כמלאכה אסורה דאורייתא בשביעית<sup>16</sup>.

מעניין לחזור ולהתבונן בפירושו של רש"י המתמקד בשעת הקידוש - ראש השנה של השביעית. דברי ר' עקיבא לגבי חריש וקציר של תוספת שביעית מחדדים את העובדה שרש"י וודאי לא מייחס לזמן חשיבות במובן שכל מה שנתלש מחוץ למסגרת השנתית של השביעית הוא מחוץ להגדרה, שכן מה שנתלש לאחר השביעית גם כן אסור. רש"י לא מסתכל על ההתקדמות בלוח השנה, אלא על ההתקדמות בקרקע עצמה, תהליך הצמיחה הטבעי שפורץ את גבולות השנה האנושית. כמובן שככל שניתן יותר משמעות לתהליך הטבעי ולסביבתו, כך נייחס פחות חשיבות לשעות התחלה וסיום פורמאליות אשר נקבעו מראש, ו"נכפות" על העצמים לאחר מכן. זמן השקיעה והזריחה בשבת מגדיר את כל איסוריה באופן כמעט מוחלט, כל האיסורים מקופלים בתוך הזמן הזה, כל העצמים הנאסרים "קפואים" בתוך הזמן של שבת, כאילו נכנסו

<sup>14</sup> בשאלה זו נפתחת מסכת שביעית בירושלמי, יחד עם פסוקים נוספים ששואלים עליהם האם הם עוסקים בשבת או שביעית.

<sup>15</sup> משנה שביעית א, ד, ובבבלי ר"ה ט, א. הדברים מובאים בשמו של ר' עקיבא. המושג המוזכר שם הוא 'תוספת שביעית', כלומר עבודת האדמה האסורה מחוץ לגדר הזמן של שנת שביעית. בהתאם, ה"קציר" בפסוק מתייחס לקצירה שלאחר צאת השנה.

<sup>16</sup> רש"י - ר"ה ב, ב ד"ה 'לשמיטין', ותוספות - גיטין מד, ב ד"ה 'נטיבה'.

“גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

למציאות מקבילה של איסורי מלאכה. יתר על כן, ביכולתו של האדם להכניס ולהוציא את השבת לפני או אחרי השקיעה בהתאמה, ובכך להוסיף על השבת, והוספה שכזאת נחשבת כמצווה ואף כחובה. תנועתה הטבעית של השמש לא מגבילה את הזמן שבו איסורי השבת חלים על האדם.

רעיון זה בא לידי ביטוי מובהק בעיסוק במלאכת נוטע, תולדה של זורע בשבת ותולדה בשביעית. המשנה במסכת תרומות (ב, ג) עוסקת בגופם של דברים שנעשתה מלאכתם בשבת, ובדינם בצאת השבת<sup>17</sup>. לאורך ארבע הדוגמאות שבמשנה (טובל כלים, מעשר, מבשל ונוטע) חוזר אותו הדפוס – אם המלאכה נעשתה במזיד התוצר אסור בשימוש, אם היא נעשתה בשוגג מותר לו להשתמש כבר בצאת השבת<sup>18</sup>. רק בנוגע לנוטע הנוסח מעט שונה – במקום לעסוק בשימוש של הנטיעה בהמשך, שואלים האם האדם יכול “לקיים” את הנטיעה ולהשאיר אותה בקרקע, או שעליו לעקור אותה. במקביל לדין בהלכות שבת המשנה מביאה את הדין לעניין שביעית – “בין במזיד בין בשוגג יעקור”. במבט ראשון אפשר לטעון לכאורה שבדין זה שביעית חמורה יותר משבת, אבל בהתבוננות מעמיקה יותר ניתן לראות שההבדלים בדינים נובעים מכך שאיסורי שבת ואיסורי שביעית מתמקדים בעניינים שונים לגמרי.

בתוספתא שבת (ב, כא) הדין הזה מופיע בהקבלה ישירה, והוא כולל את התוספת הבאה: “מפני מה אמרו? ... מפני שמונים לשביעיות ואין מונים לשבתות”. השנה השביעית משמשת פונקציה הלכתית לא רק לעניין האיסורים הספציפיים לה, אלא גם למניין השנים של הפירות, הרלוונטית להלכות ערלה ומעשרות. לקיום של גידול קרקע שצמח תוך עבירה על איסור בשנת שביעית יש השפעה גם מחוץ לשנת שביעית, ולכן יש להחמיר ולמנוע אפשרות שגם אדם אחר יחטא כאשר יקבל מעשר מנטיעת שביעית. ההבנה של שנת שביעית כשנה של קדושה ‘מחוברת’ מקבלת כאן תוקף פרקטי. לעבירה על איסורים של שביעית יש השפעה שממשיכה הלאה כי מה שנאסר הוא התהליך הטבעי של גידולי קרקע, תהליך שהולך קדימה בציר זמן רציף. בניגוד לכך, בשבת האיסור אינו על ציר הזמן הרציף. כל מלאכה, בין אם היא

<sup>17</sup> כנראה בהקשר של המשנה הקודמת העוסקת בדין תרומה פסולה הניתנת בשוגג (ללא הידיעה שהיא פסולה).

<sup>18</sup> בפסיקת ההלכה יש דיוק אצל הראשונים שמלאכה הנעשית במזיד אסורה לעושה המלאכה בלבד, ומותרת לאחרים. ראה רמב"ם, הלכות שבת ו, כג, ושו"ע או"ח שיח, א.

ממשיכה תהליך שכבר מתרחש, ובין אם היא התחלה חדשה לגמרי, אסורה בעצם היותה מלאכה, ובעצם אין לה שום השפעה על עולם המלאכה שקיים מחוץ לה. שנת השמיטה משביתה את המעגל השבע-שנתי החקלאי. היום השביעי משבית את העולם, מוציא אותו מרצף הזמן שלו, אבל מהותית אין הוא מתייחס לספירת שאר ימי השבוע. כמוכן שישנה גם האפשרות שאדם יקבל מעשר מנטיעה בשבת, אלא שבמקרה הזה אין דרך לזהות את הפרי עם העבירה. מנגד, בשנים מסוימות בסבב השמיטה ברור למי שלוקח מעשר שזהו גידול של השנה השביעית. ראוי להזכיר את המשך התוספתא (שם) בהקשר הזה: "נחשדו ישראל על השביעית ולא נחשדו על השבת". זוהי אמירה דרמטית שמצביעה על מעמדו הירוד יחסית של איסור שביעית בעיני העם, ואולי גם החכמים גילו הבנה לעמדתם של ישראל. מתוך היכרות עם האמירה הזאת אפשר להבין מדוע הגמרא בסוגיה שלנו פונה דווקא לכיוון של השוואה היררכית בין התחומים, שמנסה לתת הסבר עקרוני – הלכתי שמעמיד את שבת מעל שביעית.

העיקרון של יציאתם של איסורי שמיטה אל מחוץ לגבולות השנה השביעית מופיע כבר במשנה הראשונה במסכת שביעית. המשנה הראשונה עוסקת בחרישה בשדה האילן ערב שביעית, ואע"פ שבת הלל ובית שמאי חולקים בשאלה זו, המשנה בעצמה מציינת ש"קרובין דברי אלו להיות כדברי אלו", ופרק הזמן האסור בחרישה מתחיל בסביבות חג השבועות. ברם, בדברי הירושלמי על משנה זו (שביעית פ"א, ה"א) אנו למדים מר' קרוספי בשם ר' יוחנן כי רבן גמליאל ובית דינו התירו את החרישה בזמני תוספת אלו, כך שהדעה המתירה הייתה קיימת עוד בימי המשנה. בהמשך הסוגיה מובא מאמר של ר' אחא בשם ר' יונתן המסביר כי הלימודים השונים לאסור ולהתיר את תוספת שביעית יצאו מאותו הפסוק (שמות לד, כא): "ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות בחריש ובקציר תשבות". הלימוד האוסר מתייחס לסוף הפסוק, הנדרש לעניין השביעית מפני שהוא מדבר על שביתה המכוונת לחרישה וקצירה באופן מיוחד (כדרשת ר' עקיבא; מועד קטן ג, ב). לעומת זאת הלימוד המתיר מתייחס לתחילת הפסוק שבבירור מדבר על שבת, ונגזר דרך דיני שבת – "מה ערב שבת את מותר לעשות מלאכה עד שתשקע החמה. אף ערב שבתות שנים את מותר לעשות מלאכה עד שתשקע החמה". הבחירה של חכמים להתיר את החרישה והקצירה בתוספת שביעית, בלי להיכנס לשאלת

”גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

טעמה, נעשית תוך הצמדות למודל השביתה של דיני שבת, ובמובן מסוים על ידי התרחקות ממודל השביתה של השמיטה.

ראוי לציין שגם הפרק הראשון במסכת שבת עוסק בעניינים האסורים לפני כניסת השבת<sup>19</sup>, אך דווקא דמיון זה מבליט עוד יותר את השוני ביניהם. פרק הזמן המוקדם ביותר לפני שבת המוזכר בפרק הוא ”סמוך למנחה”, פרק זמן שאדם ממוצע עלול לא להספיק לסיים את מלאכתו ממנו ועד כניסת שבת. מדובר בגזירות שהחשש שבהם הוא שמלאכת האיסור ’תכנס’ לתוך זמן שבת. לעניינינו, מלאכות הקשורות לקרקע וודאי שאינן מוזכרות. בשביעית לעומת זאת החרישה לפני שביעית נכללת בגוף האיסור<sup>20</sup>.

הרמב”ם מנסח את עיקרון הבא בהלכות שבת (ג, א):

שלא נאסר עלינו אלא לעשות מלאכה אלא בעצמו של יום, אבל כשתעשה המלאכה מעצמה בשבת מותר לנו להנות.

מלאכה הנעשית מעצמה, ותחילתה בידי אדם, היא עצם ההגדרה של המלאכה האסורה בשביעית, ואילו בשבת אין לנו כל עניין לאסור אותה. אפשר לדמות זאת לתחום הוויזואלי: מלאכות אסורות בשבת הן תמונות ”קפואות”, מבודדות. מלאכות אסורות בשביעית הן סרט נע המורכב מתמונות רבות ומתמשך זמן רב. בנקודה זו אנחנו יכולים למצוא את החיבור בין האמירה ”שבת איכא בין בתלוש בין במחובר” לבין הכללים המופיעים אצלנו במשנה בשבת (ז, א) לגבי חיובי השגגה:

כלל גדול אמרו בשבת. כל השוכח עקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אינו חייב אלא חטאת אחת. היודע עקר שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, חייב על כל שבת ושבת. היודע שהוא שבת ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, חייב על כל אב מלאכה ומלאכה.

<sup>19</sup> משניות ב – יא. פרקים נוספים במסכת עוסקים בהכנה לשבת בימי החול, אך הם אינם מעניקים חלות הלכתית לזמן שבו מתכוננים לשבת.

<sup>20</sup> כאמור, היא נלמדת מהפסוק (שמות לד, כא): ”בחריש ובקציר תשבות”. הסוגיה בפתחת מסכת שביעית בירושלמי עוסקת בפסוק זה, ואף מנסה לדרוש אותו לעניין שבת ללא הצלחה.

הקדושה התלושה של שבת מחייבת על כל מלאכה ומלאכה כיחידה סגורה בפני עצמה.

### 1. מקרה מבחן- דין עציץ שאינו נקוב

עקרון ההבדל בין שבת התלושה לשביעית המחוברת בא לידי ביטוי גם בפסיקת ההלכה המאוחרת. ראוי להתמקד בנושא הלכתי ספציפי המעלה את שאלת חשיבות הסביבה הטבעית של המלאכות האסורות בשבת ובשביעית באופן בולט, ודרכו שוב ניתן להבחין בהבדלים העקרוניים בין שבת השבת ושביעית השביעית. נושא זה הוא דינו של עציץ שאינו נקוב. המושג של עציץ שמגדלים בו צמחים אף על פי שהוא מנותק מהאדמה מופיע בכמה משניות- לרוב בהקשר של דיני קרקעות. במסכת שבת (י, ו) מופיע האיסור לתלוש מעציץ, בין אם הוא נקוב בתחתית העציץ, כלומר שיש חיבור בינו לבין הקרקע, ובין אם הוא אינו נקוב, ותהליך הצמיחה פועל אך ורק בכוחות עצמו. כאמור, התלישה משניהם נאסרת, ור' שמעון מתיר בכל מקרה. הגמרא בדף צא, א הולכת כשיטת ר' שמעון, וקובעת שלשיטתו פטור רק בעציץ שאינו נקוב, ואילו בנקוב חייב.

אנחנו רואים את החלוקה בין עציץ נקוב לשאינו נקוב גם בעניין מצוות התלויות בארץ. עציץ נקוב נחשב חלק מהארץ, ועציץ שאינו נקוב לכאורה לא נחשב, ודינו כדין קרקע הנמצאת מחוץ לארץ. בשביעית יש דיון מיוחד בשאלה זו בעקבות אי בהירות הקיימת בפסוקים. בספר ויקרא (כה, ב) כתוב: "...ושבתה הארץ שבת לה", ולאחר מכן בפסוק ד' כתוב: "...שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור". הארץ מבטאת איסור מלאכה כללי בכל מקום שהוא, גם אם הצמיחה נעשית באזור לא חקלאי, כמו בתוך הבית. לעומת זאת הביטויים של שדה וכרם אוסרים רק על צמיחה בסביבה הטבעית- חקלאית. מכאן יוצא שמצוות עשה של שביעית היא על הארץ והיא כללית יותר<sup>21</sup>, ומצוות לא תעשה של השביעית היא ספציפית יותר לאזורים המיועדים לגידולים חקלאיים. הלימוד מהפסוקים הללו מופיע בירושלמי ערלה (פ"א, ה"ב) לגבי

<sup>21</sup> יש בשביתה זו זיקה מסוימת לשבת, "כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת".

“גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

השאלה של הנוטע בתוך בית, אחרי שמובא מקור המתיר נטיעה כזו ממעשרות. הירושלמי אינו פותר את המחלוקת בין האיסור על 'הארץ' ל'שדה', והדין נותר בספק.

לעניין שביעית אנחנו רואים בפסיקה נטייה קלה להקל במחלוקת בירושלמי. בספר פאת השולחן<sup>22</sup> (הלכות שביעית כט, פ) נפסק לקולא לגמרי, ואילו הרב קוק פסק בספרו שבת הארץ (קונטרס אחרון, ג) שיש להקל רק במקום הפסד. לעומת זאת אפשר למצוא בשבת נטייה (אמנם של בודדים) לחומרא לגבי איסור זריעה בעציץ שאינו נקוב בשבת. בספר חיי אדם (ב, הלכות שבת ומועדים, יא) נפסק כך:

בכלי מנוקב... חייב משום זורע... וכיון דיש אומרים דכל כלי חרס דינו כנקוב ויש אומרים להיפך דכל כלי עץ דינו כנקוב, ואם כן כל הכלים הוי ספק דאורייתא וצריך להחמיר בכולן.

ה"חיי אדם" פוסק, בניגוד לדעת רש"י ותוספות, כי הסברות שכלי עץ וחרס הם כולם כלים נקובים מספיקות כדי להחמיר ולקבוע שכל זריעה בתוך עציץ נחשבת כאינה נקובה ואסורה דאורייתא בתורת ספק. כך, אין כאן התייחסות לעקרונות איסור המלאכה בשבת. את הפסיקה הזו מביא הרב יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי, בספרו "ספר השמיטה". הרב טיקוצ'ינסקי עורך השוואה בין דיני עציץ בשבת ובשביעית (לאחר שהוא פוסק כי עציץ נקוב אסור ועציץ שאינו נקוב אסור דרבנן)<sup>23</sup>. בהערת שוליים מפורטת הוא מראה כי ישנם הבדלים הלכתיים רבים בדינים אלו בשבת ושביעית, והוא טוען שבזריעה בשבת אין הבדל בין עציץ נקוב לשאינו נקוב (תוך הסתמכות על הפסיקה של "חיי אדם"). הוא מסביר שהאמירה במסכת שבת המבדילה בין עציץ נקוב ושאינו נקוב שייכת לעניין תלישה בלבד, מתוך תפיסה שבבסיס של מלאכת התלישה נמצאת הפעולה של עקירת דבר ממקור גידולו, או בלשון הגמרא "היינו רביתה" (שבת קח, א). הרב טיקוצ'ינסקי מדגיש כי הגורם לאיסור על זריעה בשבת גם בעציץ שאינו נקוב, הוא ש"אין הבדל במלאכת הזריעה בשבת בין מחובר לתלוש". הכוונה פה ל'מחובר' ו'תלוש' היא בדיוק לאותם המושגים של קדושה תלושה וקדושה מחוברת.

<sup>22</sup> ספרו של רבי ישראל משקלוב, מתלמידיו של הגר"א, העוסק בהלכות ארץ ישראל ובמצוות התלויות בה, הודפס לראשונה בצפת בשנת תקצ"ו.  
<sup>23</sup> ספר השמיטה, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' טו, הערת שוליים מס' 1.

הרב טיקוצ'ינסקי מצביע על הבדלים הלכתיים נוספים בין שבת ושביעית בעניין עציץ, וכולם מבליטים את ההבדל העקרוני בין התחומים השונים. בשבת דף פא, ב נאמר המניח עציץ על גבי יתדות חייב משום תולש, אבל בשביעית אינו חייב על כך, מתוך ההבנה שדרך תלישה שהיא אינה חקלאית, ומטרתה אינה להיטיב עם האדמה ולעבוד אותה, אלא אך ורק לתלוש דבר מסוים, היא מותרת, שכן זו דרך אכילה – "והייתה שבת הארץ לכם לאכלה" (ויקרא כה, ו). אפשר לראות איך לסביבה המקורית של המלאכה יש הרבה יותר השפעה בשביעית מאשר בשבת. התרחקות קלה מהמלאכה כפי שהיא נועדה להיות כבר מוציאה אותנו מהתחום ההלכתי של האיסור. גם בזריעה שנייה בעציץ נקוב, כלומר שהיה מונח על גבי יתדות ומניח אותו חזרה על הקרקע, אין איסור בשביעית. גם כאן במלאכה חסר המהלך המקורי של הזריעה החקלאית, זו המחברת את הזרע אל האדמה. הרב טיקוצ'ינסקי אף מעיד על עצמו ששקל לפסוק בשביעית שאיסור זריעה בעציץ נקוב הוא מדרבנן, ובעקבות כך זריעה בעציץ שאינו נקוב מותרת לגמרי. זו הייתה עשויה להיות פסיקה מרחיקת לכת שמבוססת בעיקר על העיקרון שדורש שמלאכות שביעית יהיו מחוברות לסביבתן ולמטרתן המקורית.

## ז. סיכום

במאמר ניסיתי להראות כיצד עיקרון זה מנוסח במעומעם או בבירור לאורך הדורות ובמקורות השונים, וכיצד הוא יוצר, גם בתפיסה וגם הלכה למעשה, שני מודלים של שתי שביתות שונות שמצווים בהן ישראל. ראשית, ראינו כי דברי הבבלי מנוסחים בצורה מסורבלת במיוחד בהשוואה לדברי הירושלמי. הבחירה בנוסח זה, אל אף הבעיות הנלוות לו, באה להמחיש רעיון עקרוני. כבר מהכתובים עולה בבירור כי קדושת השביעית היא מצומצמת וספציפית, בעוד קדושת השבת היא רחבה וגלובלית, אך בעקבות קווי דמיון בולטים בכל הרבדים היטשטשו הגבולות בין 'תלישות' השבת ו'חיבור' השביעית. כך ארע שקדושות נבדלות אלו הפרו אחת את השנייה במישור ההלכתי והרעיוני. מעניין לחשוב כי דווקא 'תלישות השבת' היא המאפשרת לה את גמישותה והתאמתה לסיטואציות המשתנות ולתקופות החולפות, והיא אשר הפכה אותה להיות כה רגישה לפרטים בחיים בה. 'חיבור' השביעית מציע אנטיזה-

“גדול עונשו של שבת יותר משל שביעית”

איסורים הנטועים חזק בתוך תחומי הגדרתם, היונקים כבר אלפי שנה מאותם המקורות, אך בפועל מתקשים להתאקלם למציאות אנושית מתקדמת. בימנו, בהם המפגש של האדם הממוצע עם העולם החקלאי הצטמצם במידה ניכרת, ניתן בהחלט להבין את הרוח מאחורי אמירה זו.